

LABÁDI GERGELY

**KÉZIRATOS FORRÁSOK
AZ IRODALMI INTÉZMÉNYTÖRTÉNETI KUTATÁSOK TÜKRÉBEN
(Két példa: Ányos kötetei és egy Spectator-fordítás)****Intézménytörténeti adatbázis*

Tanulmányomban arra keresem a választ, hogy a Thimár Attila vezette intézménytörténeti kutatócsoport által működtetett és folyamatosan bővített irodalmi intézménytörténeti adatbázissal való munka során a kéziratok források feldolgozása milyen problémákat vet fel, s hogy az adatbázis felépítése, logikája milyen megoldásokat kínál ezekre a problémákra.

Az adatbázis szerkezeti-logikai vázát Thimár Attila dolgozta ki;¹ az Irodalomtörténeti Közleményekben megjelent tanulmánya tisztázta azokat az alapvető fogalmakat és kategóriákat, amelyek a kutatás során az adatbázis alapegységének számítanak, s amelyek a forrásfeldolgozás szempontjait adják. Meghatározása szerint „intézménynek tekinthető mindaz, ami a benne foglalt bármely, sőt akár az összes tag, illetve egység megváltozása esetén is folytatni tudja a felderíthető szabályok szerinti működését, azaz folytatni tudja a társadalommal folyó kommunikációban önmaga számára kijelölt funkcióját és az ehhez a funkcióhoz rendelt reprezentációt”.² E meghatározás alapján (kiegészítve az „irodalmiság” fogalmával) hétféle intézménytípust különít el az adatbázis 1.01 verziójában, fenntartva a lehetőséget, hogy ezek száma még tovább bővíthető: folyóirat, hírlap, kiadó, tudós társaság, diáktársaság, tanári kar valamint irodalmi kör, szalon.³ Thimár Attila azonban olyan problémákra is felhívta a figyelmet – pl. az intézményesülés, az intézménnyé válás kritériumai, a publikáció fogalma –, amelyek az adatbázis választott időbeli és területi határai, a 18. század utolsó harmadának magyarországi kultúrája esetében a kialakított struktúrában anomáliaként jelentkez(het)nek. Csak egy példát hoznék cikke nyomán, ami tanulmányom szempontjából is fontos: az adatbázis-építés során az irodalmi intézmény fogalmát el kell különíteni azoktól az írói csoportoktól, amelyekben – némiképp leegyszerűsítve – a csoport léte elválaszthatatlan egy-egy meghatározó jelen-

* A tanulmány az OTKA T 43107. számú kutatási program keretében 2003. november 19-én elhangzott előadás szerkesztett változata.

¹ THIMÁR Attila, „A társaság állapota”: Egy irodalmi intézménytörténeti adatbázis megtervezésének tanulságai, ItK, 2001, 90–106.

² THIMÁR, i. m., 91.

³ THIMÁR, i. m., 101.

tőségű személytől, az író személyes kapcsolatban van olvasóival, és csak addig tagja a közösségnek, amíg (térben és időben) *jelen* van. Ehhez a problémához közvetlenül kapcsolódik egy másik is: dönteni kell, mi válhat egy adatbázis-adat forrásává.

A kutatócsoportban elvállalt feladat, a magyarországi magyar és német nyelvű folyóiratok (egy részének) feldolgozása volt az, ami a kéziratos források problémájára irányította a figyelmet. Az alcímben említett mindkét példa szorosan kapcsolódik a korabeli folyóirat-irodalom kérdéseire. A Batsányi műveinek kritikai kiadásában található idevonatkozó jegyzetek alapján (is) kijelenthető, hogy a kassai lap önértelmezésében Orczy Lőrinc mellett jelentős szerepet játszott Ányos Pál, sőt, kanonizálásának a folyóiratban meginduló folyamata helyezte őt a magyar irodalom „halhatatlanjai” közé.⁴ A kritikai kiadás megállapításának lényegét nem vitatva is felmerül a kérdés, hogyan illeszkednek ebbe a képbe az Ányos által összeállított és számos kortárs által ismert kéziratos kötetek; továbbá azok az életrajzi adatok, amelyek szerint Ányos már életében eléggé „ismert” volt: episztolái tanúsága szerint Barcsaytól Virágig, Kónyitól Bessenyeiig irodalomtörténet-írásunk perspektívájából tekintve mindenkivel kapcsolatban állt, tagja a Hazafiúi Magyar Társaságnak. Az alcímben említett másik példa, a Spectator-fordítás pedig azt a kérdést veti föl, mit lehet kezdeni intézménytörténeti szempontból egy olyan kézirrattal, amely a forrás alapján evidensen adatbázis-adattal szolgálhat, ám kimutatható hatást tudomásom szerint sem a korban, sem később nem gyakorolt.

Előrebocsátva a tanulmány következtetéseit: azt állítom, hogy azzal az értelmezéssel szemben, amely a „Bessenyei György Társaság”-át intern írói csoportnak fogja fel, Ányos és Kreskay kéziratos köteteinek elemzése alapján újraolvasva *A Bessenyei György társaságát*, ti. a kiadványt – valamint Barcsaynak és Révainak Orczyval váltott leveleit –, bizonyítható egy intézménytörténeti értelemben vett és adattá tehető „szalon” működése. A Spectator-kézirat kapcsán pedig azt állítom, hogy a forrás, a morális hetilap, ugyan evidensen részét képezné az adatbázisnak, de a magyar fordítás – még ha az intézménytörténeti kutatás számára érdekes is lehet – mégsem szolgálhat adatbázis-adattal.

Ányos kéziratos köteteinek irodalomszociológiai vonatkozása

Barcsay Ábrahám arról számol be 1777. júniusi levelében Orczynak, hogy egy ismeretlen fiatal paulinus közölte vele „minden írásait”.⁵ Ez a fiatalember Ányos Pál. A levélben említett „minden írás”-okat ugyan nem ismerjük, csak a bő évvel később, 1778 őszén összeállított, legnagyobb számban episztolákat tartalmazó ún. Esztergári kódexet.⁶ E mindössze harminckét verset tartalmazó kötet végén egy érdekes lista olvasható,

⁴ BATSÁNYI János *Összes művei: Prózai művek*, s. a. r. KERESZTURY Dezső, TARNAI Andor, Bp., Akadémiai, 1960, II, 480.

⁵ *Mennyei Barátom! Barcsay Ábrahám levelei Orczy Lőrinczhez (1771–1789)*, s. a. r., tan. EGYED Emese, Kolozsvár, EME, 2001, 148. Barcsay Orczy Lőrincnek, 1777. június 7.

⁶ ÁNYOS Pálnak Első Remete Sz. Pál Rendén Lévo Szerzetesnek *Össze szedett Írásai*, MDCCCLXXVIII, MOL P szekció, Ányos család iratai (EK).

*A' mostanában élő Magyar iroknak Lajstroma.*⁷ A lista tizennégy nevet tartalmaz: Kapitány Barcsay Ábrahám, Báró Orczy Lőrinc, Báróczy Sándor, Bessenyei György, Gróf Nalátsi, Mészáros Ignác, Szlávi Pál, Dugonics András, Zechenter Antal, Rátz Sámuel, Molnár, Faludi és Szabó „Exjesuiták”, valamint Kónyi János. Az, hogy ki szerepel a listán, talán nem meglepő, annál inkább az, ki nem, ha magát a kötet tartalmát nézzük. A harminckét vers közül tíz kapcsolódik közvetlenül a névsorhoz (Barcsay íróként és címzettként is, valamint Rátz), a listáról további néhány személyt (Bessenyeit, Báróczyt, Orczyt, Zechenter), illetve műveiket egyes darabok megemlítenek. Ugyanakkor szerepelnek olyanok is e kötetben, így pl. Kreskay és Virág, akik nincsenek rajta a listán, pedig mai tudásunk szerint a címében állított kritériumnak kétségtelenül megfelelnek. Ez a hiány mindenféleképpen elemzésre érdemes. Már csak azért is, mert mindegyik dátummal jelölt szöveg a Barcsayval való megismerkedése utánról származik, tehát Ányos egyértelműen felvállalta pálos kapcsolatait, barátait. Sőt, Báróczyval váltott leveleit, amelyek az ún. Akadémiai kódexben⁸ maradtak ránk, nem is szerkeszti be az Esztergári kötetbe, jóllehet 1778 első felében már kezében kellett legyenek. Régebbi személyi kapcsolatai az Esztergári kódexben összességében nagyobb arányban szerepelnek, mint az „irok” alkotta új csoport: tizennégy szöveg köthető hozzájuk, ha ideszámoljuk még azt a baráti kört is, amelyre a Kiss Boldizsárnak írott vers, az *Alexis* című pásztorköltemény, továbbá a Megyesi Somogyi Jánosnak írt episztola utal.

Az 1782-es Akadémiai kódexben található összesen nyolcvanegy szöveg megoszlása az előző kötethez képest eltérő képet mutat. Az Esztergári kódexhez képest immár eleynysző a barátok aránya, Ányos azon versek közül hagyott el, amelyek az előző kötet végén található listán *nem* szereplőkhöz kapcsolódnak: csupán négy vers utal rájuk (Kreskay, Virág és Megyesi Somogyi mint címzettek). „A' mostanában élő Magyar irok”-kal viszont érzékelhetően szorosabb viszonyba kerül: a nyolcvanegy szövegből ötven címében, címzettként vagy íróként már ők szerepelnek. Tehát nemcsak darabszámra, hanem az 1778-as kötet közel egyharmados arányához viszonyítva is megnőtt a súlyuk. Barcsayn és Rátzon kívül az Akadémiai kódex bizonyítja Ányos közvetlen kapcsolatát Báróczyval, Bessenyeivel, Kónyival, Mészárossal és Orczyval, az Esztergári kódexben olvasható lajstromban felsoroltak felével. Ha a kapcsolati hálók vizsgálatánál az önbevallást kiindulási alapként elfogadjuk, megállapítható, hogy Ányos mindenkitől egy „kézfogásnyira” van, beírta magát a listára. Ezek az adatok a kéziratos kötetek irodalom-szociológiai vonatkozását emelik ki: Ányos az e kötetek nyújtotta önértelmezést tekintve eltávolodik attól a csoporttól, amely meghatározta a korabeli társadalomban betöltött helyét,⁹ s egy másik csoporttal azonosul.

⁷ EK, i. m., I. n. [49]. A kézirat tartalmazza, hogy ki ír verset, illetve prózát.

⁸ ÁNYOS Pálnak Első Remete Sz. Pál rendén lévő Szerzetesnek *Írásai*, MTA Kt. Mfr. RUI. 4r. 38. sz. (AK).

⁹ Ennek részletes elemzésére itt nincs hely, de a következő szövegek lehetnek fontosak: Báróczy 1778. március 24-i, Orczy 1782. augusztus 23-i levele, valamint Bessenyei 1778. október 26-i episztolája, valamint Ányos *Eszterházi Pálnak* című ünneplő verse.

Az intézménytörténeti szempontból releváns kérdés pedig úgy hangzik, hogy az „élő Magyar irok”, legalábbis akikkel Ányos kapcsolatban volt, megfelelnek-e az intézménység minimális követelményeinek.

Ányos kézíratos köteteinek intézménytörténeti vonatkozása – 1.

Természetesen nem lehet megelégedni a két kódexben szereplő episztolák szerzőségi és címzett-adatainak összevetésével, mivel az 1778 és 1782 között eltelt négy év változásairól, pontosabban a felkínált önkép változásairól az olvasó orientálására szolgáló előszavak és a kötetek szerkezete is tanúskodik. Az Esztergári kódex előszava¹⁰ emberként és magyarként határozza meg a szerzőt. A társadalom (és a nemzet [!]) kialakulásának bemutatott szerződéselméleti modellje után következő fejtegetések szerint az emberi történelemben egymást váltó vadabb és szelídebb korszakok kihatottak a széptudományokra is, a háború idején nem, békében viszont segítették. Az ember(i)séghez ez utóbbi illik. A magyar történelemben az eddig (1778) „elfolyt idők” „véghetetlen hadakozásai” után végre új korszak köszöntött be: „már Magyar Nemzetünknek is meg engették a’ kegyes végezésék kostolni azt az édességet, mely a’ Szép Tudományoknak gyakorlásából szívárkodik [...] Titkos öröm könyvekkel lattuk most, mint [sic!] egyéb Tudományoknak Hazánkban bősét, mint [sic!] pedig főképpen anya nyelvünknek miveltetését!” A szerző magányos egyesként maga is ezen munkálkodik; az előszó harmadik részében olvasható, az ismeretlen olvasót megszólító indoklásban legalábbis feltűnő az egyes szám első személyű alak az addig többes számot használó beszélőtől: „énis ezen hazafiui Tűztől gyullasztatván őszve irtam tsekély munkaimat”. Az intézménytörténeti szempont miatt hangsúlyozni kell: a nemzet szintje alatt nincs olyan „társasság”, amellyel az előszóban megrajzolt szerző közösséget vállalna, jóllehet a kötet számos darabja egyértelműen a barátságkultusz jegyében fogant:

Természetnek ura láthatatlan felség!
Kinek töményezik magosság és mélség!
Alkoto kezeden az volt remek mive,
Hogy érzékennyé lett az embernek szive.
Ebből szívárkodnak ama szent kötések,
Ebből Pajtásoknak foly egyesülések,
Ez szűli országok ’s népek társosságát,
Mert erre építi kiki bátorságát.
Ennek köszönhettyük miis hívségünket,
Mellyel tzimmerezzük régi szerelmünket!¹¹

¹⁰ EK I. n. [*Elöl járó Beszéd*]. – A későbbiekben ez alapján hozom az idézeteket; az előszót közli Császár is: ÁNYOS Pál *Versei*, bev., jegyz. CSÁSZÁR Elemér, Bp., Franklin-társulat, 1907, 214–215.

¹¹ *Herits Vintzének Romában* = EK 8–9; kiadva: ÁNYOS *Versei*, i. m., 125.

A baráti kapcsolatok egyek minden más emberi szövetséggel, azaz a társadalommal és a nemzettel; ezekhez képest minőségileg nem jelentenek mást. Ányos szövegei alapján ebből a szempontból nincs különbség régibb és újabb barátok között: ugyanúgy ír mind a régebbi, mind az újabb kapcsolatokról, így Barcsayhoz fűződő viszonyáról.¹²

Virággal és Kreskayval váltott levelei alapján úgy tűnik, hogy Ányosnak Barcsayval történt megismerkedése Ányos számára csupán egy – igaz, fontos – újdonságot hozott: a baráti szövetséggyakorlás nyelveként immár tudatosan a magyart választotta.¹³ A magyar nyelv ápolása az előszó szerint összekapcsolódik a nemzet történelmének új korszakával. Ányos és pálos barátai felismerve e változást, maguk is ezen munkálkodnak, de csak magányos egyeseként. Az, hogy a szerző nem valamely társaság, csoport tagjaként tevékenykedik, nemcsak az Esztergári kódex előszavában egyedül itt használt egyes számból derül ki, hanem a négy évvel későbbi Akadémiai kódex előszava is hangsúlyossá teszi ezt.

Ez az előszó, pontosabban ajánlás¹⁴ ugyanis immár nem az ismeretlen olvasót szólítja meg, hanem a közeli barátokat (de ugyanúgy az utókorra tekint), azokat a barátokat, akik – mint a kötet szövegeinek megoszlásáról mondtak bizonyítják – az „élő Magyar irok” (egy része). Az ajánlás ott indít, ahol az előző kódex előszava befejezi: „[Barátaim] Ti néktek szentelem írásaimat, a’ ti oltalmatok alá ajánlom azokat. Tartoztam szemelyleteknek ezzel az áldozattal, mivel igaz Hazafiak vagytok: melly a’ természet [!] törvényének első tikkelye.” A következő bekezdésekben azonban nem e hazafiságot elemzi, hanem a barátságot. Az itt írtak részben megegyeznek a barátságnak az Esztergári kódex szövegei által adott jellemzésével: „Nem lehet e’ földön nemessebb boldogság, mint midőn több hallandók rokon szívvel bírnak, és a’ barátság által le kötelezik magokat, egy másba az igaz Emberi érdemeket szeretni: kevesebbé érzik szomorúságokat, mert azokat Pajtásoknak ölében ki sirhatták. Kettőztetik örömök, mert Társoknak képéről olvashatták azt az édes érzékenységet, mellyek szerencsések gerjezt sziveikbe! – és talám tsak ez a’ gyönyörűség maradt még fent a’ föld golóbissán, mely az élet terheit el viselhetőbbé teszi, midőn az arany század végezetivel minden egyéb boldogság tőlünk el távozott.”

Ez az érzékeny barátság azonban nem egyszerűen kivonulás, a modern világ elleni tiltakozás, az ember(i)ség eredendő egysége utáni szentimentális vágyódás, hanem az egység újbóli megteremtésének lehetséges eszköze: „De micsoda vigasztalás számunkra!

¹² *Ányos Bartsai Kapitánynak* = EK 18–20; *ÁNYOS Versei, i. m.*, 191–192. (Császár közlése az Akadémiai kódexen alapszik, ami néhány helyen különbözik a korábbiól.)

¹³ Pl. „Ne álmélkodgy pedig hogy magyarol irok, / Mert ha emlékezem örömemben sirok! / Miként mivelletik édes anya nyelvünk, / ’S ezzel a’ sir szélyéről életre jön nevünk!” *Virág Benedeknek* = EK 3–4; *ÁNYOS Versei, i. m.*, 122.

¹⁴ A kódex mai formájában nem tartalmazza, azonban Császár sejtése, miszerint Batsányi metszette ki Ányos-kiadása számára (*ÁNYOS Versei, i. m.*, 240), a Stasics-féle másolat ismeretében igazolható (*ÁNYOS Pálnak Első Remete Sz. Pál rendén lévő Szerzetesnek Munkái*, Mellyeket Maga és a’ jövendőbélieknek vigasztalására őszve írt STASICS Alexius ugyan azon renden lévő Szerzetes 1785. Esztendőben, OSZK, Quart. Hung. 3428. – A későbbiekben ez alapján hozom az idézeteket, az előszót Batsányi nyomán közli Császár is: *ÁNYOS Versei, i. m.*, 215–217).

midőn hiv barátságunkból nem utolsó részt veszen fáratt Anya-nyelvünk! [...] Elegedgyünk meg most azzal, hogy arról a' napról, melyre a' Magyar Ég alatt leg előbbször fel virradtunk, el nem felejtkezvén, minden tehetségünket édes Nyelvünknek ékesítésére szenteltük! — — — Talám még a' késő üdőkben, midőn mi már nem leszünk, nőni fognak olly Magyarok, kik rólunk meg fognak emlékezni!" — E baráti közösség tehát, a korábbi írói-baráti közösségektől eltérően — Ányos értelmezésében legalábbis — nyilvános programmal rendelkezik. A „nyilvános” kifejezés itt egyszerre jelenti az adatbázisban kritériumként szereplő „felderíthető szabályok”-at és a szó politikai vonatkozásait. A baráti közösség funkciójára és társaságuk politikai vonatkozásaira a kódex első verse, a *Gyöngyösi Árnyékához* is figyelmeztet.¹⁵ Már a mottó is ennek jegyében értelmezhető: az *Aeneis* hatodik énekéből választott részletet („sírt is emelnek majd, azután áldoznak e síron”) az eredetiben Sybilla papnő mondja Palinurusnak, tisztos temetést ígérve az itáliai partokon temetetlenül heverő holtaknak. Maga a vers imitálja a vergiliusi részletet: azzal zárul, hogy a „Gömör Vármegyében” található sírhelyet felkeresik és *megáldják*; de a vers át is formálja az eredeti részletet. Ányos többes szám első személyt használ, az (olvasási) ajánlás alapján a haza üdvén munkálkodó baráti közösség nevében beszél: mind a verset, mind a kötetet e társaság reprezentációjaként foghatjuk fel: Gyöngyösi ugyanazon munkálkodott, mint e társaság tagjai; a csoport szent helyként tiszteli Gömör vármegyét, de maguk nem oda települnek, hanem a politikai magyar nemzet (az áldást „polgárink nevében” osztják) szent helye (Rákos) fölött magasodó költői hegyre, ti. a Gellért-hegyre.¹⁶ A vers e sorai világítanak rá arra, hogy e baráti közösség nem pusztán irodalmi-tudományos társaság, tevékenysége politikai jelentőségű. Hogyan kell a politikai közösségnek megfelelni, méltó tagjává lenni, erről szólnak a kötet szövegei, a nemzeti eposz tervezete, a nemzeti öltözet dicsérete, a történelem jó és bal fordulatai fölötti elmélkedések. A kötetet záró Orczy-levél pedig már e baráti közösség intézményesülésének bizonyítéka: „küldött verseit Atyaságodnak tiszszer vagy többször is Barcsajval 's több Pajtásainkal olvastuk 's ditsértük [...] Atyaságodat a Verselő Társosság' actuariussának el választottuk 's fel tettük Magunkban: valamit még nekünk a' Sz. Szűzek néha néha jobban zengő furuglyával danolnak, mind meg küldgyük, hogy az Atyaságod szekrényében bé-hányatván, valaha feledékenység bal sorsától védelmeztessenek. Már Atyaságod koszoruját én És Barcsay meg köttyük 's tsak arra kérjük Sz. Sugallásait a' gyenge Szűzeknek meg ne vesse [...] danoljon néha Maro, néha Ovid 's néha David vagy Salamon notájára Meotisij fertőben öblített gégével: az az Anyai nyelvünkön. Ószve vannak szedve mit én, mit Barcsay nékem irdogált, ezek is a' Szabadságról való levéllel és a' fehér tatárokról irtt rövid Historiával Atyaságodhoz fognak jutni, de elébb

¹⁵ AK 1–2; megjelent: ÁNYOS *Versei*, i. m., 34–35. A vers Császár-féle datálása (1777) problematikus, az ihletőnek tekintett Barcsay-vers csak 1778-as (*Mennyei...*, i. m., 397), ráadásul Császár félreérti Batsányinak e vershez fűzött jegyzeteit, mivel az „ifjantan [...] *ilyeket* írhatott” nem erre a versre, hanem Ányos egész életművére vonatkozik.

¹⁶ Ányos egyéb szövegei mellett szent helyként értelmezi némely Orczy-, Barcsay- és Virág-vers is.

még kettőnknek meg kell simittani, hogy egy Saturnus idejét érvén hiba nélkül ki adathassanak”.¹⁷

Az Ányos Akadémiai kódexében reprezentált nyilvános program egyértelműen az Esztergári kódexben jelzett nemzeti történelmi fordulathoz kapcsolódik. E fordulatot, amint az Esztergári kódex értelmezése szempontjából egyik legfontosabb episztola címéhez fűzött jegyzet bizonyítja, *A Besenyei György társaságához* köti Ányos: „Ezen levelet írja a’ Poeta Kreskainak, midőn el küldötte néki *Bessenyei Társosságát*. Melly könyvetskének olvasásától függ az egész levélnek értelme.”¹⁸

Hogyan olvas Ányos? Mindenekelőtt: a kiadványban szereplők közül csak Barcsayval van kapcsolatban, továbbá – s ez egyedivé teszi a vers e változatát (valamint magát a kötetet) –: Ányos értelemszerűen még nem tudhat a Hazafiúi Magyar Társaságról. Ez utóbbi ugyan banális megállapításnak tetszhet, de intézménytörténeti szempontból fontos: *A Besenyei György társasága* többi ismert korabeli olvasatába ugyanis belejátszik, belejátszhat e rövid életű intézmény.¹⁹ A kiadványból számára a magyarnyelvűség a legfontosabb: a bevezető nyolc sor az efelett érzett megindultságot fejezi ki. A Kreskay által küldött kötet részletesebb elemzése is ennek köszönhető, mivel Ányos nem hisz érzékeinek, „eszétől” kér bizonyosságot. A kilencedik sortól a huszonhatodikig tart *A Besenyei György társasága* tüzetes olvasata. Ányos azonban szelektíven olvas (pontosabban: írja olvasását): nem említi sem Báróczyt, sem Szluha Demetert, valamint ebben a versben nem reagál a kiadványban folyamatos számozással közölt *Futó Darabok* szövegeire sem, jöllehet a kéziratos kötetben később felhasználja azokat.²⁰ Sorrendben: csak Orczy, Barcsay és Bessenyei nevét írja le. Nem követi tehát sem a kötet lineáris rendjét (Orczy–Bessenyei–Barcsay–Szluha–Báróczy), sem az időrendet (Szluha–Orczy–Bessenyei–Barcsay). Az Ányos által írtak sokkal inkább fontossági hierarchiának tűnnek.²¹ Ebből a szempontból döntő jelentőségűek lehetnek az Orczyról írottak: „Aggott Orczit látom mint a’ sast ifjadni”. A sas-hasonlat ilyen típusú használata a keresztény szimbolikához köthető: a Zsoltárok könyvében (103,5), valamint Ézsaiásnál található (40,31) versek szerint a kereszténységben a sas megifjodásáról szóló hagyományhoz kötik a

¹⁷ AK 210; megjelent: KOLTAI Virgil, *Ányos Pál élete és költészete*, Bp., 1882, 60–61. Érdemes figyelni arra, hogy a kódex nem utal egyszer sem a Hazafiúi Magyar Társaságra, illetve a szervezkedés kudarcára, jöllehet a versek évköre (1778–1782) alapján várható volna.

¹⁸ EK 25–26; megjelent AK 14–16 alapján: ÁNYOS *Versei*, i. m., 133–134, a különbségekről a jegyzetekben: ÁNYOS *Versei*, i. m., 297. A verset a továbbiakban az EK alapján idézem. Ányos és Kreskay később idézendő episztolájának más szempontból való megközelítéséről lásd LABÁDI Gergely, *A’ Besenyei György társasága és az 1770-es évek irodalma = „Et in Arcadia ego”: A klasszikus magyar irodalmi örökség feltárása és értelmezése* (konferencia-kiadvány, sajtó alatt).

¹⁹ Kreskay alább idézendő, valamint Batsányinak a Magyar Museumban tett megjegyzésére utalok (BATSÁNYI, i. m., 88).

²⁰ „Hobé azt állította hogy Természetünkől szüntelen Hadakozásra vagyunk alkotva, nem pedig békességre.” Lásd az EK 34–36. lapján közölt, Barcsaynak írott (1778. október 3.) vers jegyzetét. Vö. *Az elmének hánykodásairól* című Bessenyei-írással: „Hobbes úgy hiszi: emberi nemünk, természeti szerint, szüntelen való háborúra van teremtve.” *A Besenyei György társasága*, Bétsben, 1777 (ABGYT), 77.

²¹ Orczy és Bessenyei hierarchikus viszonyát e verssel bizonyítja BALLAGI Aladár, *A magyar királyi testőrség története, különös tekintettel irodalmi működésére*, Pest, 1872, 51.

kereszttség felvételét, a sas Jézus Krisztus égi aspektusára utal. A képet Ányos még három soron keresztül részletezi, további biblikus allúzióval erősítve (Jer. 10,13). Amint Jézus Krisztus új korszakot jelent az emberiség történetében (pontosabban: ő maga a történelem), úgy Orczy is a magyar nemzetében. Maga a kép oly szuggesztív, sikeres, hogy Kreskay is átveszi episztolájába, amelyet Bessenyei katolizálásáról írt Révainak,²² és innen került át a *Két nagyságos elmének...* ajánlóversébe.²³ E négy sor után következik a Barcsayról írott, a hármójuk közül leghosszabb rész. A kép („Kapitány Bartsai futva megy Tarnára, / Hogy vegye Ankhisest pántzélos vállára”) tulajdonképpen az Orczyról írottak átfordítása az antik hagyomány nyelvére: a vergiliusi eposzban Anchises is jelentős szerepet játszik, s nemcsak mint a honalapító apja, hanem mint a nemzet hivatásának, jövődjének tudója, illetve mint e tudás átadója. Az Ányos-vers értelmezésekor érdemes még figyelembe venni, hogy a Barcsayról írott sorok egy, *A Bessenyei György társaságában* megjelent Barcsay-episztolát parafrázeálnak.

Kitérő: A Bessenyei György társasága

E kiadvány, ahogyan én látom, azért jelent kihívást, mivel az időben közel eső, az Akadémia előzményének tekintett Hazafiúi Magyar Társasággal semminemű kapcsolatot nem mutat, és emiatt szükséges a két „társaság” elkülönítése. Így született meg az a standard értelmezés, amely szerint a kiadvány címe nem olyan irodalmi társaságra utal, mint amilyen a Magyar Museumot kiadó Kassai Magyar Társaság, „hanem csupán annak bemutatását [célozza], hogy kivel és milyen témákról szokott [Bessenyei] eszmét cserélni, azaz »társalkodni«”.²⁴ Ezt a határozott elkülönítést filológiai érvekkel is alátámasztotta a szakirodalom: Bessenyei először *A Holmi* huszonegyedik fejezetében használja a „társaság” szót hivatalos intézmény megnevezésére, tehát nem „tudós társalgás” értelemben. E kései, 1779-re datált, *A magyar nyelv hivatalos fel emelkedéséről* című esszében az akadémia szinonimája.²⁵ Némédi ennek az írásnak a Hazafiúi Magyar Társasággal való összefüggését feltételezi, s még ha e filológiai adaton lehet is vitatkozni,²⁶ az a lényegen (ti. *A Bessenyei György társasága* értelmezésén), úgy tűnik, nem változtat. Ezt

²² „Nézzed aggott Orczit mint a Sast ifiadni, / Felhők tartományát majd fellül halladni, / Majd ismét Kastalis Forrásnál lankadni, / És szívet ujgató Versekre fakadni.” *Barátságos mulatozások versekben*, írta KRESKAY Imre, Első remete Szent Pál rendből, Pesten, 1779 (BMV – OSZK, Oct. Hung. 751), 79.

²³ „Az az aggott Ortzi, ki mint Sas ifjadni, / Kasztali forrásnál versekre fakadni / Olyly érzéssel szokott...” – *Két nagyságos elmének költeményes szüleményei*, Pozsony, 1789, I. n.

²⁴ BESSENYEI György *Összes művei: Költemények*, s. a. r., tan. GERGYE László, Bp., Akadémiai, 1991, 14 (Gálos nyomán); lásd még NÉMEDI Lajos, *Hazafiúi Magyar Társaság (1779–1780)*, ItK, 1978, 300; BÍRÓ Ferenc, *A fiatal Bessenyei és íróbarátai*, Bp., Akadémiai, 1976, 19–20. Igaz, a régebbi szakirodalomban a kötetet az akadémiai tervezet közvetlen előzményének tekintették: CSAHIHEN Károly, *Pest-Buda irodalmi élete 1780–1830*, I–II, Bp., 1931, I, 11–20.

²⁵ NÉMEDI, *i. m.*, 300.

²⁶ Némédi elemzését (NÉMEDI, *i. m.*, 300) Bíró tanulmánya később nem támasztja alá: BESSENYEI György *Összes művei: A Holmi*, s. a. r., tan. BÍRÓ Ferenc, Bp., Akadémiai, 1983, 10–12.

az értelmezési hagyományt hozza mozgásba, jelentős hangsúlyváltással ugyan, a kiadvány újabb értelmezése.²⁷

A *Bessenyei György társasága* szövegeiből kirajzolódó kapcsolatokra illik az, amit a hetvenes évek elején fellépő írói nemzedék kapcsán Bíró Ferenc kiemel: működésük a korábbi írói csoportokhoz hasonlóan „intern” jellegű.²⁸ Az irodalmi érdekű (vagy legalábbis annak tekintett) magánlevelezésekből kirajzolódó kapcsolatok nagy többsége még mindig személyes ismeretséget feltételez. Barcsay első levele Orczyhoz például első találkozásuk eredménye,²⁹ ám ebben az esetben sem arról volt szó, hogy két addig nem író személy jelenik meg az irodalmi térben, hanem két régi pont között jön létre belső kapcsolat.³⁰

Az irodalom létmódjában bekövetkezett változás egyik legjellemzőbb momentuma azonban, hogy az írók immár földrajzi és társadalmi tértől függetlenül keresik és ápolják egymással a kapcsolatot. A köztük lévő viszony alapja pedig a legkülönbözőbb társadalmi háttérrel rendelkező szerzők közötti egyenlőség, amely csak a barátság keretében létezhet. A *Bessenyei György társaságából* kirajzolódó barátságkultusz – a szövegek egy jól körülhatárolható csoportjában, a kiadvány első négy darabjában jelenik meg – csak kis mértékben különbözik az Esztergári kódexben megfogalmazottaktól. Orczy 1772. január 10-én kelt levele, a kötet első darabja, már barátjának nevezi a címzett Bessenyeit („Én csak oly barátnak szoktam így firkálni, / Ki hibámat tudja jóra magyarázni”), azonban csak a második szövegben fejt ki bővebben Orczy, mit ért ezen: „nyájas vatsorák”-at emleget, ahol a társadalmi szokások előírta rendet felülírja a barátság, találkozásaik nem rendszeresek, nem szervezettek, erre utal az „öszve ütköztvén történetbül” kifejezés. „Irigylem sorsát jó Barátimnak, mikor nállam nélkül öszve ütköztvén történetbül oly helyre vészik magokat, hol a’ világi Ethikának szorossab réguláit mellöztvén, egyedül a’ szívnek édes vágyódásának által adják magokat, s’ azt a’ kiirhatatlan edességet hörpölik, melly a’ tiszta barátságának gyökeréből folydogál.”³¹ A kötet harmadik és negyedik darabja, Bessenyei verses levelei Orczy szövegeire válaszolnak, illetve kiegészítik azokat. A „Lehet-é öneki barátjává lennem?” hitetlenkedő kérdése utal arra, hogy a levelezésben nem (vagy legalábbis nem feltétlenül) már létező személyközi viszonyok kerülnek átültetésre, hanem egy teljesen újat alakítanak ki a résztvevők. Ennek alapját a rákövetkező dátum nélküli episztolában fejtegeti Bessenyei, a szövegtöredékekben ismétlődő kifejezések a második Orczy-leveél visszhangjai. Az episztola az érintkezés bevett szokásaival szembehelyezkedő közösség normáit foglalja írásba: a társadalmi hierarchiában elfoglalt pozíció „Minerva fiai” között nem mérvadó, egyedül az „emberi érdem” számít:

²⁷ ONDER Csaba, *A klasszika virágai (anthológia – praetexta – narratíva)*, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2003, 167–177.

²⁸ BÍRÓ, *A fiatal... i. m.*, 19.

²⁹ *Mennyei... i. m.*, 41. Barcsay Orczy Lőrincnek, 1771. szeptember 20.

³⁰ Barcsay legalábbis tiltakozott az ellen, hogy ő csak azért vette volna fel a kapcsolatot Orczyval, mert családjába kívánna házasodni: *Mennyei... i. m.*, 45. Barcsay Orczy Lőrincnek, 1772. április 6.

³¹ ABGYT 11 (Eörsrül, 25. Apr. 1773.).

Mikor véllünk szollasz hagyd-el méltóságod,
S' mutasd Minervában hozzánk barátságod.
[...]
Nem irkálok most én külső Méltósághoz,
De tsak titkon szóllok Minerva fíjához.
Itt nintsen uraság, mind egyenlők vagyunk,
S' tsak emberi érdem köztünk méltóságunk.³²

Az Ányos által imitált Barcsay-episztola 1774. április 30-i dátummal jelent meg *A Besenyei György társaságában*. A választott intézménytörténeti szempontból új értelmezési lehetőséget nyit meg, s a kötet addigi barátságképét is átformálja – jelentősége miatt hosszabban idézem:

Siess ide jöni barátod ölébe
[...]
Kardunkat fügesszük szelid juhar fára
S' áldozatot nyújtván versek Istenének
Küldjünk ajándékot Músák seregének;
Had' hallják Sajjának tudós Nemzetei,
Minket is szívelnek Párnássus Szüzei.
Had' lássák, hogy nem tsak habos Rubikonnál
Van olly boldog öreg, ki volt Hélikonnál.
Innét Gömör felé Murányba repülvén
S' Gyöngyösi lelkével titkon egyesülvén,
Mennyünk Tarna fele Orczy kunyhójába
Gyönyörű Nimfáknak mulató Házába;
Emellyük vállunkra Grátziák gazdáját,
Vigyük, mint Aeneas attyát s' fíjatskáját;
Emellyük fel-ötet Magyarok láttára
Hogy figyelmezzenek menyei szavára;
Mint mikor rég Délós szentelt Templomába
Isten fűjt szozatot Sibilla szájába,
Vagy aggott Sofokles koporsó széllýéröl
Sírva írt nemzete feslett erköltséröl;
Had' lássák leg-aláb' vétkes unokáink
Mire tzeloztanak mostani munkáink.³³

Barcsay ebben az episztolában egy olyan – a *Sajná*ból következtetve talán – francia mintájú tudós vagy költői (?) társaságról beszél, amely reprezentálhatná a külföld számára a magyar irodalmat; e társaság alapjául a már létező baráti kapcsolatok szolgálhatnak.

³² ABGYT 14 (*B. Gy. a' B. O. árnyékának, mely körülte lebeg, és a' melytől sugároltatik*).

³³ ABGYT 26–27 ([Barcsay] *Bessenyei Györgynek*, 1774. április 30.).

Szól Barcsay az e társaság őseként tisztelt Gyöngyösiről, majd élő vezetőjéről, Orczyról és e társaságnak a magyar „társadalommal folyó kommunikációban ön maga számára kijelölt funkciójá”-ról.

A Barcsay-vers tematikája nem egyedülálló a kötetben, számos helyet lehet ennek alátámasztásául felhozni. Már az időrendben első két szöveg is kiemeli, pedig Orczy és Szluha Demeter, két teljesen különböző szerző jegyzi őket, hogy Bessenyei 1771 vége felé írt levelei valami újak a kezdetét jelent(het)ik. Kétségtelen, hogy Orczy 1772. januári episztolájában a hangsúly Bessenyei céljára, a „tudomány”-ra, a „De ember magának mégis titok”-ra kerül, de a végén található prózai részletben arról ír, hogy remélhetőleg „a’ jelenvaló idő is honnan onnan egy Gyöngyösit előlvet, ki a’ hazánk nyelvét szeretőknek Párnassus hegyére utat mutat”.³⁴ A Szluha-levél feltehetően a *Hunyadi László’ Trágédiája* toldalékában közölt *A’ Mária völgyi tisztelendő Paulinus atyáknak* című, 1771. december 12-én kelt levélre adott válasz, amelyet Bessenyei 1773-ban szemérmesen még nem tartott illendőnek közölni. (A tragédia toldalékában kiadott másik vers [1771. december 29.] *A Besenyei György társaságában* közölt Szluha-episztolára válasz.) A Szluha-levél egyáltalán nem foglalkozik azzal a „tudomány”-nyal, amelyet *A’ Mária-völgyi...-szöveg* legjelentősebb vonatkozásának tart a szakirodalom,³⁵ annál inkább Bessenyei költői dicsőségével, amelyet Szluha szerint növel a választott cél, ti. „hazánk irodalmát nagyra emelni” is. A kötetben azonban különösen Barcsay szövegeiben gyakoriak az olyan utalások, amelyek egy intézmény működésének elengedhetetlen velejáróira utalnak: a saját múlt tudata (Gyöngyösi mint előkép), a társaság önazonosságát fenntartó rituális cselekedetek (költővé koszorúzás a murányi várban), és végül a „funkció”: a nemzeti kultúra fenntartása, terjesztése.³⁶ Másképp, talán pontosabban megfogalmazva: a „Kik vagyunk?” Bessenyei által felvetett problematikája *A Besenyei György társasága* résztvevői számára a „Mit kell cselekednünk?” tanítása mögé szorul.³⁷

A kötetnek a *vindicatio* szerephagyománya által kijelölt tematikus szálát erősíti Bessenyei két, a sajátjaitól több szempontból is eltérő szövege. Mindkét episztola dátum nélküli, mindkettő az előbb idézett Barcsay-vers előtt, a kötet elején, 1772–1773-as szövegek között található. A *B. O. árnyékának...* címzett episztolában (episztolatöredékben) olvasható sorok nemcsak témájuk miatt lehetnek érdekesek, hanem maga a retorikai szituáció is figyelemre méltó: az indítás („*Látom felrepültél Minerva egére, / Onnan alászállasz Parnassus hegyére*” [kiemelés tőlem – L. G.]) arra utal, hogy szorosan véve magánlevélként nem lehet olvasni a szöveget, e szavaknak csak a kötet kézbe vételekor van értelmük. A vers közepétől pedig a beszélő immár egy közelebbről nem meghatározott közösség (baráti társaság) nevében szól:

³⁴ ABGYT 9 ([B. Orczy] *Bessenyei Györgynek*, 1772. január 10.).

³⁵ BESSENYEI György *Összes művei: Költemények*, s. a. r. GERGYE László, Bp., Akadémiai, 1991, 46.

³⁶ Barcsay 1774. április 30-i verse mellett: ABGYT 17, 21, 30, 35 (1772. február 15., 1772. március 24., 1773. március 7., 1773. május 10.).

³⁷ DÁVIDHÁZI Péter, „*Az Úrnak útait az emberek előtt igazgatni*”: *A Bessenyei-fivérek és a vindicatio szerephagyománya = Szétszórt rendszer: Tanulmányok Bessenyei György életművéről*, szerk. CSORBA Sándor, MARGÓCSY Klára, Nyíregyháza, Bessenyei György Könyvkiadó, 1998, 172–186.

Neved nagy Hazánkban, már halhatatlan lész;
Ez az, a' mit érted barátságunk meg-tész;
Énekelni fogunk érdemes létedről,
Had' tudjanak mások emberi szivedről.
Lármázza-fel pennánk perelő Hazánkat,
Mutassuk földünknek szép magyarságunkat;
Tanúllják nyelvünket országunk fíjai,
S' legyenek Nemzetek érdemes tagjai.³⁸

Ezek a sorok egy olyan társaságra utalnak, amelynek (tisztelőbeli?) vezetője Orczy, a „Haza” színe előtt azonban a barátok munkálkodása jelenik meg (maga a kötet). Hasonlóan csak *A Besenyei György társasága* kontextusában van értelme a Barcsaynak küldött levélnek: „Meddig kel még, barátom, Generális Báró Orczi után loposkodunk, hogy elrejtett munkáit kezéből ki-lophassuk, s' nyomtatás alá adhassuk? [...] Két kis Levelét, mely nagy szívének leg-kisseb' próbája *kiadtam, mint láthatod*; meljel azt jelentem a szerzőjöknek, hogy a' Gondviselés a' nemes és mély lelkeket nem azért teremti, hogy magokat el-rejtsék. [...] Mond-meg barátom annak az ész tengernek vagy Nilusnak, hogy öntsön ki már egyszer árkából, s' tegye termékenyebbé a' magyar Egyiptomot.”³⁹

Ányos kéziratok kötetének intézménytörténeti vonatkozása – 2.

A kitérőt lezárva, visszatérve az Esztergári kódexhez és *A Besenyei György társasága* Ányos adta értelmezéséhez, nem lehet figyelmen kívül hagyni, hogy az 1778. júliusi episztolában harmadikként, utoljára említi csak Bessenyei nevét. Amilyen jelentősnek ítéljük általában az ő szerepét, az Ányos-versben olyannyira jelentéktelen: a Bessenyei költői képességeiről írt dicsérő sorok az előzőekhez (ti. Orczy, Barcsay) képest meglehetősen visszafogottak. Ányosnál Barcsay egymaga siet Tarnára, míg az alapjául szolgáló versben még Bessenyei is ott van oldalán. Az Esztergári kódexben e vers után található, egy kivételével később keletkezett episztolák mindegyike arról szól, hogy Ányos azonosul e társaság céljaival, de még nem tagja. Ebben a részben emlegeti Zechentert, itt szerepel a Rátzhoz írt dicsérő versezet, valamint az *Igaz Haza-fi* is, amely „első szikráit” mutatja „annak a' Tűznek”, amely Barcsay verseit „lelkesíti”.⁴⁰ Az episztolák ebben a részben hosszan fejtegetik az előző már vázlatosan ismertetett történelemszemléletét, bőséges példákkal illusztrálva a világtörténelemben állandóan váltakozó vadabb és sze-

³⁸ ABGYT 13–14 (*B. Gy. a' B. O. árnyékának, mely körülte lebeg, és a' melytől sugároltatik*).

³⁹ ABGYT 17–18 (*Bessenyei Bartsainak*). – Horváth János is utal rá, hogy ez a levél *A Besenyei György társasága* kiadásakor keletkezhetett: HORVÁTH János, *Orczy Lőrinc = Irodalom és felvilágosodás*, szerk. SZAUDER József, TARNAI Andor, Bp., Akadémiai, 1974, 661.

⁴⁰ Az „Ugy tetszik hogy nyílnak most arany ideink!” (71. sor), azaz a nemzet megújítása ebben a versben szó szerint, a metszet révén pedig kép szerint is összekapcsolódik a fiát és apját mentő Aeneas történetével.

lídebb korszakokat. Ányosnak a „magyar irokhoz” fűződő viszonyát fejezik ki a Kreskaynak 1778. július 28-án írt sorok:

Tsak *meszszéről* nézem én e' nagy lelkeket,
Kiknek a kilentz szűz vezeti kezeket,
'S ha néha közelebb kívának röpülni,
Már fél uttyán keszdnék szárnyaim gyengülni!
Mint Progne szülöttje midőn tollasodik,
Meg unván kunyhoját Égre mosolodik
Annya röpülését kíványa majmozni,
De még nem tudja jól szárnyát kormányozni.⁴¹

Ányosnak *A Besenyei György társaságáról* adott értelmezése nem egyedülálló, hasonlítanak hozzá a barátja, Kreskay Imre 1778–1780 között született verseiben írtak. Az ezeket tartalmazó *Barátságos mulatozások versekben* című kéziratos kötetét szerzője 1779-ben kezdte összeírni; a kötet a két bevezető vers alapján (*K. Vers szerző lantjához*,⁴² *Őrül a' Magyar nyelvnek épülésén*) egyértelműen a magyarnyelvűség programjának szellemében fogant. Míg a korábbiakban csak magányosan, a „lármás világ”-tól elzárkózva, latinul írta verseit Kreskay, addig e kötetrel már a „haza” nyelvének „oszlopot” látni és „több Istápi” közt maga is támogatni kívánja. Nemcsak egyéni életútjában következett be fordulat, hanem az egész országéban – így a második vers. Ez utóbbit nem köti semmilyen konkrét eseményhez, de a kötet elején található *A Besenyei György társaságára* reflektáló episztolája is.

Kreskay hogyan olvassa e kiadványt? Az autográf változatban rendelkezésünkre álló, Szuha Demeternek írott episztola így kezdődik:

Vettem Bessenyei Györgynek Társaságát,
Hazám-Fijaival nemes multságát.
Olvastam nevedet, 's mit deák versekben
Írtál Barátodhoz józan szövetségben.
Melly szerentsés ki ki érdemes társakra
's magához illendő juthat barátsággra.
Ládd Barátom melly szép az ilyen Társaság,
Melly hasznos az egymást szerető nyájasság.
Midőn ezért több szív egy Lélekben kerül.
Gyűmöltse hazának mert hasznára derül.⁴³

⁴¹ EK 27; az AK alapján közölve ÁNYOS *Versei, i. m.*, 136–137 (kiemelés tőlem – L. G.).

⁴² A vers korábbi változata egy Ányos Pálnak írott episztola (*Ki Deák versekben...*, 1778. július 29.): EK 28–29; tudomásom szerint kiadatlan.

⁴³ BMV 8–10; töredéke közölve *Költői levelezések: Kreskay Imre hátrahagyott irataiból*, kiad HATTYUFFY Dezső, Bp., Franklin-Társulat, 1906, 38–39.

A versben ezután hosszasan ecseteli Orczy (8 sor) és Barcsay (20 sor) érdemeit, valamint Báróczy hibáit (44 sor) – érdemei elismerése mellett; a bevezető idézett során kívül azonban egy szó sem esik Bessenyeiről. Az Ányosnak küldött változatban még ennyi sem.⁴⁴ Egy ekkortájt keletkezett másik episztolája is csak a *Futó darabok* Bessenyeijére utal, elítélőleg. A kötetet azonban – amint az idézett részletből is kiderült – a „magyar irok” társasága reprezentációjának tekinti: a kiadvány lényegét abban látja, hogy a baráti kapcsolatok a haza javát szolgálják. Számos versében ugyanerre buzdítja Ányost, és az első versek tanúsága szerint maga is azonosul céljaikkal. Később Bessenyei katolizálása kapcsán írt verseiben találkozunk ismét e társasággal. Révainak írt, eddig elsősorban verstani szempontból vizsgált episztolájában⁴⁵ felidézi Gyöngyösit mint a magyar írók őst (a részlet voltaképpen egy Barcsay-episztola imitációja), majd Ányos nyomán Orczy, Barcsay és Bessenyei alkotói portréját rajzolja meg. Ugyanazokat, ugyanabban a sorrendben és (majdnem) ugyanazon szavakkal, mint rendtársa. Felsorolása szerint Orczy, Barcsay és Bessenyei „tudós barátságának” dokumentuma *A Besenyei György társasága*. És már Ányost is félig-meddig e kör tagjának tekinti, hiszen hozzáfűzi, hogy Ányos *Igaz Haza-fiját* is ide lehet számítani. Leírása azonban mindenütt a kívülálló szempontjából történik. Ennek ellenére mégis jelentősnek gondolja helyét e tudós körben: Horányinak Bessenyei katolizálásáról írt episztolájában a Hazafiúi Magyar Társaság társalapítójának nevezi magát.⁴⁶ Feltűnő ugyanakkor, hogy szemben Ányos Esztergári kódexével, Kreskay kötetében korántsem tudja (akarja?) felmutatni, hogy miképp kapcsolódik e társasághoz. A kötet tanúsága szerint közvetlen kapcsolatba egyedül Bessenyeivel került. Ha Ányos listáját vesszük alapul, akkor a negyvennégy szóba jöhető szövegből ez összesen kettőt jelent, a kötet jórészt szerzetestársaival való levelezésének dokumentuma.

Összefoglalva a tanulmány eddigi megállapításait: Ányos Esztergári kódexe felhívta a figyelmet arra, hogy a kortárs olvasó számára *A Besenyei György társasága* nemcsak társalgást jelenthetett, hanem egy csoport fellépését, sőt, értelmezésem szerint maga a kiadvány is támogatja ezt az olvasatot. Ez a csoport kétségtelenül baráti közösség, azonban megfogalmazott „nyilvános” céljai vannak,⁴⁷ van – igaz, virtuális – rituális gyakorla-

⁴⁴ *Költői...*, i. m., 39–42. A kiadás alapjául szolgáló Kreskay-kötethez azonban nem jutottam hozzá. Az 1791-es összeírás egyes esetekben bizonyosan átdolgozást jelentett: az OSZK Quart. Hung. 201. sz. irata (39r) tartotta fenn például, hogyan töltött be Kreskay hat sort egyik Ányosnak írt episztolájába (*Kik előbb versednek...*, BMV 22–23), amelyet Hattyuffy a módosított változat alapján közöl: *Költői...*, i. m., 47–48.

⁴⁵ BMV 72–83; közölve *Költői...*, i. m., 69–75.

⁴⁶ Mivel ez a vers már a BMV-ben is olvasható (66–68), 1778–1779-es versek között, és nem is újdonságként számol be a társaságról Horányinak, mint Némédi állítja (az újdonság Bessenyei áttérése), ezért Némédi cáfolata veszít erejéből; NÉMEDI, *Hazafiúi...*, i. m., 286–287.

⁴⁷ A kortárs *Göttinger Haint* is hasonlóan értelmezik (a nyilvánosság fogalma azonban a két politikai rendszerben más): „Wie der Freundschaftskreis um Goethe ist auch der Hainbund Zeichen einer Distanzierung der Schriftsteller vom ständischen System, ein Versuch, in privater Geselligkeit die Erfahrung einer »unmittelbaren«, nicht ständisch geordneten menschlichen Umgangs zu machen und zu bewahren. Dieser Versuch ist zugleich – im Unterschied zu früheren Freundschaftsbünden – mit einer öffentlichen Programmatik verknüpft.” *Geschichte der deutschen Literatur vom 18. Jahrhundert bis zur Gegenwart*, Hrsg. Viktor ŽMEGAČ, Königstein/Ts., Athenäum, I/1, 1984², 238 (Hans-G. WINTER).

tuk, tevékenységüket publikáció révén reprezentálják. Mivel azonban ez laza kereteket ad csak, ezért az adatbázisba felvett intézménytípusok közül a szalon tűnik legalkalmasabbnak leírására: van hierarchiája, de nem hierarchikus. Abban persze különbözik egy szalontól, hogy az összejövetelek nem valóságos helyszínen zajlanak, hanem a levelezésben. A levelezéssel azonban még nem lesz valaki automatikusan tagja a „szalonnak”: Teleki József például Orczy útmutatását követi, de „nagyon elfogta Lelkét” „a f. Bibliának méjjsége”.⁴⁸ A kérdés eldöntésében, ti. hogy ki résztvevő és ki nem, egyedül a társaság reprezentációinak tekinthető nyomtatott vagy kézíratos források segíthetnek. A szalonjellegből fakad, hogy határai nehezen meghúzhatóak: a Barcsay–Orczy-levelezés alapján a belső körhöz kettejükön kívül szorosabban kapcsolódik Báróczy, Bessenyei Sándor, Károly Antal, kevésbé szorosan Bessenyei György és nem szorosan, de már teljes joguként: Ányos. Barcsay a magánkezdeményezésű akadémiákhoz hasonlóan az egyes tagokat gyakran álnéven emlegeti. Kreskay és Ányos számára, kötetek alapján, a szilárd mag Barcsay, Bessenyei és Orczy, később Ányos is odatartozik. Révai olvasatában Orczy és Barcsay mellett Báróczy alkotja a belső kört, de legalább „Függelékül” Ányos is csatlakozik hozzájuk.⁴⁹ Az időbeli határok meghúzása talán még nehezebb. Az elemzett források alapján a kezdőidőpontot Barcsay Bessenyeinek írt 1774. április 30-i episztolája jelentheti – kizártam tehát *A Bessenyei György társasága* azon szövegeit, amelyek esetében a koncepcionális utólagos átdolgozás feltételezhető. A záró időpontot pedig Orczy 1782. augusztusi levele jelzi, amelyben a főúr arról számol be Ányosnak, hogy a „Verselő Társosság” jegyzőjének választották. Szükséges még hozzátenni, hogy az elemzett források alapján – különösen Ányos Akadémiai kódexének „hallgatása” árulkodó – úgy tűnik, a Hazafiúi Magyar Társaság léte nem befolyásolta a – jobb híján maradjunk ennél – Bessenyei György Társasága vagy az Orczy-levélben említett Verselő Társosság társaságként történő értelmezését.

A Spectator-fordítás intézménytörténeti vonatkozásai

Teljesen más problémákat vet fel az a Spectator-fordítás, amely a kolozsvári akadémiai könyvtár kézirtatárában lelhető fel.⁵⁰ A kötetnek nincs címe (a gerincen található „Egy Román Angolból fordítva. Kézirat” valószínűleg később került rá); a fordítás az *Elől járó Beszéd* keltezése alapján 1783-ban készült; maga a kézirat tisztázata, az előszó alapján nyomtatásra előkészített tisztázata („megis fordítottam húszon-négyet [ti. cikelyt], a’ mellyeket itten Világ eleiben is botsátok”). Arról azonban az előszó nem árul el semmit, hogy hol és ki készítette a fordítást, és sem a szövegben, sem a kötetben nem

⁴⁸ *Menyei...*, i. m., 179 (1780. március 4.). Később azonban létrejött az ez irányú kapcsolat is, lásd Orczy francia nyelvű levelét: F. CSANAK Dóra, *Orczy Lőrinc levelei Teleki Józsefnek*, ItK, 1974, 233 (datálatlan, 1783–1784 fordulóján íródhatott).

⁴⁹ H. KAKUCSKA Mária, *Révai Miklós ismeretlen levelei Orczy Lőrincnek*, Lymbus, 2003, 285–287 (1788. október 28.).

⁵⁰ *Egy román angolból fordítva*, RAK Kt. MsR 1079; *Szemlélő: A Spectator fordítása (1783)*, s. a. r. BALÁZS Péter, LABÁDI Gergely, Szeged, 2005 (Fiatal Filológusok Füzetek).

utal erre jel. A szakirodalomban a Spectator 18. századi magyarországi fortunája kapcsán eddig emlegetett személyek közül Sófalvi József tűnik a legvalószínűbbnek: ebben az időben Erdélyben él, egy Teleki-birtokon lelkész – ennek az adja jelentőségét, hogy Takáts József meglátása szerint a Telekiekre erőteljesebb „brit érdeklődés” lehetett jellemző⁵¹ –; Sófalvi aztán 1783-tól a kolozsvári református kollégium tanára, halála után hagyatéka a kollégiumra száll. A fordítás jellemző vonása, a forrásnak a vallásos elmélkedő irodalomhoz közelítése, szintén nem idegen az ő fordítói gyakorlatától. Maga a kézirat összesen huszonnégy „czikkely”-t tartalmaz, az előszó tudatos válogatásra utal („egész meg-fordításától sokféle egyéb bajok engem el-vontak, külömben is lévén benne sok olyan Czikkelyek, a’ mellyek jóllehet elmésséggel és józan okoskodással tellyesek, de a’ Magyar Nemzetnek Állapottyához nem alkalmaztathatók”). A fordítás francia forrásra megy vissza, erre több jel is utal: a „czikkelyek” szövegbeli megnevezése *discursus*, London nevét *Londraként* emlegeti, a mottókat a francia kiadások nyomán idézi (ez az angolnál rendszerint hosszabb, pontosabb, valamint a forrást is feltünteti), és a francia kiadásokat követi abban is, hogy lefordítja a mottót, s hogy az egyes cikkelyeket egy margóra írt rövid szentenciában foglalja össze.⁵²

Joggal adódik a kérdés, egy ismeretlenül maradt, kimutatható hatást nem gyakorolt fordítás milyen szempontból lehet érdekes egy intézménytörténeti kutatás számára. A forrás az, ami figyelemre méltóvá teszi a kéziratot. A Spectator hatását az európai sajtótörténetre a hazai kutatás is hangsúlyozza.⁵³ A morális hetilapok megjelenése átforgatta a sajtópiacon: nagyobb példányszámot periodika korábban nem produkált, egyes esetekben még hirdetőt is vonzott, egyszóval a kiadóknak gazdaságilag jövedelmező volt; a munkatársak számára is megfelelő jövedelem-kiegészítésül szolgált (többnyire ugyanis pályakezdő fiatalok készítették); a műfaj átalakította a szerkesztői, írói munkát, sajátosságai már az újságírói hivatás felé mutatnak. A lapok magukat gyakran valamely baráti magántársaság kiadványának tüntették fel, ez magyarázta az állandó levelezőket, az egyes személyeknek az idők folyamán állandósuló karakterét (ami a kötet gerincén olvasható „román” kifejezés indoka is lehet). S még ha ez nem is jelentette minden esetben azt, hogy valóban társaság működött a háttérben, számos esetben mégis valóban lapkiadás céljára állt össze társasággá egy-két literátor. Az intézménytörténeti kutatások számára – az adatbázis struktúrája ezt meg is előlegezi – fontos forrás.

Lehetne. A magyar fordítás ugyanis a forrásnak ezt a vonatkozását tünteti el. Mindekelőtt maga a könyvformátum: igaz, szokás volt a morális hetilapokat így is kiadni, a népszerűbbek több kiadást megértek, de ezt a periodika-formátum megelőzte. A fordítás előszava ugyan felhívja a figyelmet a hatalmas példányszámra, ám a sajtópia kialakulásának ezzel járó vonatkozásait már elutasítják azok a szavak, amelyekkel Steele sikerét

⁵¹ Takáts József szíves közlése. Ezúton is köszönöm.

⁵² A francia Spectateur és az angol Spectator viszonyáról, a francia fordításról lásd Fritz RAU, *Zur Verbreitung und Nachahmung des Tatler und Spectator*, Heidelberg, Carl Winter Universitätsverlag, 1980, 151–191.

⁵³ A morális hetilapok jellemzésekor használt szakirodalom: RAU, *i. m.*; Wolfgang MARTENS, *Die Botschaft der Tugend: Die Aufklärung im Spiegel der deutschen moralischen Wochenschriften*, Stuttgart, Metzler, 1971; KÓKAY György, *A magyar hírlap- és folyóiratirodalom kezdetei (1780–1795)*, Bp., Akadémiai, 1970.

magyarázza („olgy annyira kaptak [a Spectatoron], hogy húsz ezeretis egynéhány Napok alatt a' Könyv-nyomtatók el-adtak, minthogy Írása nem kenyere keresésének, ha nem nagy olvasásának és hosszasz útozásának vólt Gyúmóltse”).⁵⁴ A fordító számára tehát egyáltalán nem érdekesek, értékesek a morális hetilapok intézménytörténeti vonatkozásai, s különösen feltűnő, hogy bár a külföldi tudós társaságok működéséről pontos ismeretei vannak („tsak azokat a' Czikkellyeket [fordítottam], a' mellyeknek Nemzetembe közönségessé váló tételével közönséges hasznót tsinálhatnék [...] Melly feltett Czelomat, ha tsak leg kissebb résziben is hizelkedhetném magamnak, hogy Nemzetem előtt elérhetem, az Olimpiai Játékon hajdon Görög Országban nyert Borostyán Koszorúknál, és mostani Európában állított bölts Társaságoktól jutalomúl adni szokott Arany emlékezetre vert Pénzeknél sokkal fellyebb betsülnék”), de magyarországiak megalakulását nem hiányolja.

Magyar irodalmi intézménytörténet 1875-ből

Zárásul Toldy Ferencnek 1875 februárjában a Kisfaludy-társaság ülésén tartott *Irodalmi társas köreink emlékezete Bessenyeitől Kisfaludy Károly köréig* című felolvasására szeretném felhívni a figyelmet.⁵⁵ Toldy kiindulópontja szerint az „irodalmi történetírók” „az ízlésnek s a központosított munkásságnak [...] tényezőjével”, azaz a „tudós társaságok” működésével csak akkor foglalkoznak kellő figyelemmel, ha „az a politikai hatalommal egyesült vagy hivatalos szervezettel és ranggal bírt”. A hatalmi legitimációval bíró intézmények felsorolása még rövidségében is impozáns: Periklésztől indulva Augustuson keresztül XIV. Lajosig és a weimari fejedelemségig haladva századokat ölel fel. A „szabad s magán társas körökben érvényesült” tényezővel azonban – hangzik Toldy állítása – az irodalomtörténészek csak alkalmilag foglalkoznak, pedig ezek egyes esetekben éppoly jelentékeny hatást gyakoroltak „az ízlés s az irodalmak sorsára”. Ez különösen hazánkban hiba – folytatja –, mivel néhány elszórt, és a „nemzeti irodalom felsőbb kifejtésére” hatást nem gyakorló, valamely politikai központból kiindult törekvés után „Széchenyi akadémiaja végre már csak akkor keletkezett, mikor irodalmi társas köreinkből már oly költészet fejlett vala ki, mely egy, köz tekintély által szervezett nyilvános tudományos testületnek támogatását igen, de irányadását többé nem igényelte”. Toldy „irodalmi társas köreink” történetét a „Bessenyei György társaságá”-val kezdi, a vizsgált korszakból említi még a „kassai magyar társaság”-ot, Görög Demeter bécsi, valamint Schedius pesti körét. Ez utóbbi – szól az előadás – Kármán hatására és Beleznayné pártfogásában átalakult az „első magyar salon”-ná, s e kör adta ki „Kármán *Uránia*”-t is. A Toldy által felvázolt genealógia az általunk – talán lehet ezt a kifeje-

⁵⁴ A kiválasztott cikkelyek is leginkább az elmélkedő irodalom hagyományába illeszkednek, ami egyébként újabb érv lehet Sófai mellett; fordítói gyakorlatáról lásd TARNAI Andor, *Egy tibetinek álcázott laikus erkölcs-tan*, ItK, 1958, 177–186, különösen 180, 186.

⁵⁵ TOLDY Ferenc, *Irodalmi társas köreink emlékezete Bessenyeitől Kisfaludy Károly köréig*, A Kisfaludy-társaság Évlapjai, új folyam, 10(1875), 209–230; lásd még: <http://www.kiad.hu/adatbazis>.

zést használni – megszokott intézménytörténeti összefoglalásokkal ellentétben *nem* az Akadémia megalakulásának, működésének előzményeit keresi, hanem az 1830-as évek-től meghatározó – Toldy előadásában kizárólagos – jelentőségű Kisfaludy-társaságét. A magyar nemzeti irodalom hőse Kisfaludy Károly; az ő Aurorája a korábbi körök tekintélyeit megnyerte (magának), tekintélyüket pedig elnyerte (tőlük). *Ki lép ürült nyomába? Mi.*

THIMÁR ATTILA

A MÓDSZER HATÁRTERÜLETEI**(Hozzászólás Labádi Gergely dolgozatához)***

Egy módszer annál többet ér, minél többféleképpen és minél több területen lehet alkalmazni. Az irodalmi intézménytörténeti kutatás módszereit, az adatbázis-építés tapasztalatait akkor tudjuk igazán jól hasznosítani, ha azok összefonódnak egyéb irodalomtudományi megközelítésmódokkal, és a vizsgálatok eredményeit nem csak az intézménytörténeti vonatkozásokban lehet kiaknázni. Labádi Gergely dolgozatában egy olyan „határterületnek” nevezhető kérdéskört jár körül, amely tartalmazza az intézménytörténeti és adatbázis-építési kérdéseket, és egyben igyekszik nyomába eredni filológiai problémáknak és a kanonizáció kérdéseinek is. E megközelítés leginkább ott termékeny, ahol a filológiai és az intézménytörténeti kérdésfelvetések egymást erősítik, s a válaszok is egy irányba mutatnak. Ányos Pál írói szerepének, pozíciójának megértéséhez nem elégséges csupán a stílustörténeti nézőpontot használnunk, s beállítanunk őt az érzékeny költő szerepkörébe Dayka Gábor mellé. E dolgozat az intézménytörténeti szempontú, elsősorban irodalomszociológiai módszereket hozó vizsgálatával jól mutatja meg Ányosnak, a fiatal, pályakezdő írónak lehetőségeit, mozgásterét és belépését az irodalomba. Nagyon fontos a dolgozatnak Bessenyeire vonatkozó állítása, amennyiben úgy tűnik, hogy noha Bessenyei György igen sok művet megjelentetett ekkoriban Bécsben, mégsem ő volt a legfontosabb ember a testőrírók és pálos szerzetesek írói csoportosulásában. Jelentős a Barcsay–Orczy mag szerepének kiemelése, ugyanis így láthatjuk meg azt a folytonosságot az előző korszak irodalmi hagyományával, amelyet Bessenyei írói pályakezdésénél hiába keresnénk. A Barcsay–Orczy „mag” megléte azért is fontos, mert ez adott lehetőséget arra, hogy a hagyományos irodalomszemléletből érkező egyháziak, így például Révai Miklós is, hozzájuk, az ő műveikhez, irodalmi produktumaikhoz kapcsolódhassanak.

A dolgozat szerzője a forrásokból veszi a vizsgálandó anyagot, és jól érzékeli az intézménytörténeti kutatásnak azt a módszertani nehézségét, hogy az adatbázis számára formalizálnunk kell a források rendjét, a belőlük kinyerhető adatokat. A Barcsay–Orczy–Bessenyei–Báróczy–Ányos kör ugyanis nem volt olyan értelemben formalizált kör, mint mondjuk a Hazafiúi Magyar Társaság, mégis mint nem formális, de valójában létező és a levelezés útján kapcsolatot tartó irodalmi közösség meghatározó jelentőséggel bírt a korszak irodalmi életében. Fontossága azonban még nem adja meg a kulcsot, miként is lehetne megragadni ezt a közösséget egy leíró vizsgálat számára. E szempontból a kutatásban nagy segítséget jelent, hogy az adatbázis-építés időben nem lezárt típusú munka, amely ezért sosem rendelkezik végeredménnyel, hanem mindig csak egymás után sorjá-

* E rövid szöveg az Irodalmi Intézménytörténeti Kutatócsoport ülésén 2003. november 19-én elhangzott előadáshoz történt hozzászólásom írásos változata.

zó és egymást állandóan módosító eredményekkel. A kérdés tehát – hogy miként ragadható meg a fentebbi írói csoportosulás – megoldható oly módon, hogy a már létrehozott kategóriák mellé felvesszünk egy újat. Az irodalmi szalon mint közösségi forma jól alkalmazható kategória olyan jelenségek leírására, amelyek a legitimációjukat nem a már létező, hivatalos intézményrendszerrel, hanem a társadalomtól, a közönségtől akarják elnyerni, s ezért nem adnak be kérvényt, hogy az uralkodó szabályzatokat, működési rendjüket jóváhagyja. Ilyen formában működtek a „levelezési” szalonok mellett a korszak más szalonjai is, pl. évtized múltán a híres Beleznayné-féle szalon, viszont a már meglévő intézményektől és a hatalomtól legitimációt nyerni szándékozó társaságok rendre elbuktak a bürokrácia útvesztőiben vagy az udvar makacsságán. A Hazafiúi Magyar Társaság is ezért nem tudott komolyabb működést kifejteni, miközben a fentebb jelzett írócsoport fontos szereplője és formálója lett irodalmi életünknek. Ennek a sajátos helyzetnek lett aztán a következménye, hogy irodalmunk szerkezetét a klasszikus századforduló időszakában az informális jegyek, a baráti, személyes ismeretségek és az ezekből következő viszonyrendszerek határozták meg. Ezek pedig sok tekintetben hasonlítottak a korszak feudális, tekintélyvel alapuló társadalmi berendezkedésére. Az irodalomtörténeti vizsgálatnak itt tehát olyan kategóriákat is mozgósítania kell, amelyek elsősorban a korszak társadalomtörténeti leírásában érvényes kategóriák, sőt ezek igen gyakran felülírhatják a korszakra vonatkoztatott poétikai kategóriáinkat is. Így például a népszerű, a sikeres, az elfogadott kategóriája a jó, az értékes, az esztétikai szempontból kimagasló kategóriáját. Ehhez hasonló szerkezeti változtatás lehetőségét látom Besse nyei szerepének megítélésében is. Amíg egyrésztől művei sok korszerű gondolatot, új kifejezési formát hoztak irodalmunkba, addig korabeli népszerűségét feltehetően nem ezeknek, hanem az irodalmi életben betöltött szerepének, az „új ember” helyzetnek köszönheti, aki nem a régi (többnyire arisztokratikus) nemesi műkedvelő és nem is az egyházi literátori hagyományból érkezett, hanem friss, lendületes, műveletlen emberként csörtetett be az 1770-es évek magyarországi irodalmi életébe.